

Μνήμη του πολέμου και διδάγματα της ειρήνης κατά τη μετάβαση στη δημοκρατία

Στα τέλη του 1975, μετά τον θάνατο του στρατηγού Φράνκο, αρχίζει, σταδιακά, μια διαδικασία φιλελευθεροποίησης του καθεστώτος, μέσα από τους ίδιους τους φρανκικούς θεσμούς. Η ισπανική μεταπολίτευση, όπως έμεινε γνωστή, αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης πολυάριθμων κοινωνιολογικών και ιστορικών εργασιών¹. Κατά συνέπεια, στόχος μας δεν είναι να γίνει μια ακόμη λεπτομερής παρουσίαση της ίδιας διαδικασίας, αλλά να εισαγάγουμε ένα ακόμη στοιχείο στην ανάλυσή της, προκειμένου να εμπλουτιστεί η συνολική εικόνα και να γίνει καλύτερα κατανοητή.

Παρ' όλες τις αβεβαιότητες που περιέβαλλαν τον αργό μετασχηματισμό του φρανκικού καθεστώτος, πολλοί προέβλεπαν, μέσα και έξω από τους κόλπους του, όχι βέβαια την ακριβή διαδικασία που θα ακολουθούνταν, σίγουρα όμως τον τελικό της στόχο: τη μη οργανική δημοκρατία, μια δημοκρατία με πλουραλισμό, πολιτικά κόμματα και κοινοβουλευτικό σύστημα. Μολονότι αυτός ήταν ο πρωταρχικός σκοπός, οι περισσότεροι παλαιοί θεσμοί και μέθοδοι πολιτικής δράσης της μοναδικής δημοκρατικής εμπειρίας στην ιστορία της

¹ Μεταξύ των ιστορικών ζεχωρίζουν, ιδιαίτερα, τόσο ο Raymond Carr και ο Juan Pablo Fusi (1979· 1985): *Spain Dictatorship to Democracy*, όσο και ο Santos Juliá [στο Manuel Tuñón de Lara (επιμ.)] (1992): *Historia de España. Transición y Democracia (1973-1985)*, τόμος 10]. Οι εργασίες που εξετάζουν τη μετάβαση στη δημοκρατία από τη σκοπιά των Πολιτικών Επιστημών και της Κοινωνιολογίας είναι περισσότερες. Αξίζει να διακρίνουμε, μεταξύ άλλων, αυτές των Juan José Linz (1978· 1987), Victor Pérez Díaz (1987· 1993), José María Maravall (1982· 1985), Julián Santamaría (1981), José Ramón Montero και Leonardo Morlino (1993), Richard Gunther και Roger A. Blough (1980), Donald Share (1986) και πολλών άλλων. Στο βιβλίο των José Félix Tezanos, Ramón Cotarelo και Andrés de Blas (1989) βρίσκουμε πλούσια βιβλιογραφία γύρω από τη μεταπολίτευση, συγκεντρωμένη από τον José Antonio Gómez Yáñez. Στη μελέτη του Ramón Cotarelo (επιμ.) (1992) υπάρχει επίσης μια βιβλιογραφική επισκόπηση.

Ισπανίας, της Β' Δημοκρατίας, δεν αποκαταστάθηκαν. Η περίοδος εκείνη έμοιαζε να χρησιμεύει μόνο σαν παράδειγμα προς αποφυγή για την καινούργια δημοκρατία που, όπως όλα έδειχναν, βρισκόταν επί θύραις.

Η αλήθεια είναι ότι υπήρχε μια γενικευμένη αίσθηση συλλογικής ευθύνης για την αποτυχία της δημοκρατικής εμπειρίας και γινόταν κάθε προσπάθεια ώστε η αποτρόπαια κατάληξή της, ο Εμφύλιος Πόλεμος, να μην επαναληφθεί. Και για να αποφευχθεί κάτι τέτοιο δεν υπήρχε καλύτερος τρόπος από το να αλλάξουν τα μέσα που είχαν χρησιμοποιηθεί κατά το παρελθόν, με την υιοθέτηση μιας διαφορετικής διαδικασίας. Σε αυτήν την κατεύθυνση αξιοποιήθηκαν δύο, κυρίως, παράγοντες: οι αρνητικές εμπειρίες εκείνου του εγχειρήματος και, κάτι πολύ σημαντικότερο, ένα πλαίσιο πολύ ευνοϊκότερο για την αποκατάσταση της δημοκρατίας από εκείνο που υπήρχε τη δεκαετία του '30.

Οι συνθήκες μέσα από τις οποίες προέκυψε η Β' Δημοκρατία ήταν πολύ διαφορετικές από αυτές που αντιμετώπιζε η ισπανική κοινωνία τη δεκαετία του '70. Έχει ήδη αναφερθεί ότι, είτε χάρη στη φρανκική οικονομική διαχείριση είτε ανεξάρτητα από αυτήν, η χώρα είχε αναπτυχθεί σημαντικά και από αυτήν την εκσυγχρονιστική διαδικασία είχε αναδυθεί μια νέα, και αυτή τη φορά πλειοψηφική, μεσαία τάξη. Κάτι που, με τη σειρά του, συνέβαλε στην κοινωνική σταθερότητα και στη μείωση της ριζοσπαστικότητας και της έντασης των συγκρούσεων, συγκριτικά με την εποχή της Β' Δημοκρατίας².

Παρ' ότι η συγκυρία ευνοούσε, αντικειμενικά, τον εκδημοκρατισμό, η παγκόσμια οικονομική κρίση, που είχε αρχίσει ήδη από το 1974 να γίνεται αισθητή, απειλούσε τα πρώτα βήματα αυτής της νέας περιόδου. Θύμιζε έντονα την κρίση που ακολούθησε το κραχ του 1929, η οποία είχε τόσο σοβαρές συνέπειες στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη δυτική Ευρώπη, συμπεριλαμβανομένης της δημοκρατικής Ισπανίας. Από την άλλη πλευρά, η τελευταία φρανκική κυβέρνηση δεν διέθετε ούτε την ισχύ ούτε την ικανότητα να υιοθετήσει τα αντιλαϊκά οικονομικά μέτρα που απαιτούσε η αντιμετώπιση της κρίσης – και άρα να βρεθεί μπροστά στις αναπόφευκτες κοινωνικές επιπτώσεις. Αυτή η πολιτική αδράνεια όχι μόνο επιδείνωσε ακόμη περισσότερο την κατάσταση της ισπανικής οικονομίας αλλά, επιπλέον, μεταθέτοντας το βάρος των αποφά-

² Τα αποτελέσματα της οικονομικής διαχείρισης του φρανκισμού που κληρονόμησε η νεαρή δημοκρατία ήταν, όπως λένε οι Χοσέ Λουίς Γκαρθία Ντελγκάδο και Χοσέ Μαρία Σεράνο Σανθ (1992), τουλάχιστον «αμφιλεγόμενα». Αν, από τη μια, η παραγωγική δομή ήταν εύθραυστη και ακατάλληλη για τη νέα οικονομική συγκυρία, από την άλλη ήταν αναμφισβήτητη η βαθιά και ταχύτατη «διαδικασία κοινωνικού εκσυγχρονισμού και εκκοσμίκευσης» που πραγματοποιήθηκε στην Ισπανία, καθώς και οι επιπτώσεις της στην πολιτική κουλτούρα των Ισπανών (García Delgado και Serrano Sanz, 1992: 190-191).

σεων στην πρώτη δημοκρατικά εκλεγμένη κυβέρνηση, που ανέλαβε στις 15 Ιουνίου 1977, την υποχρέωσε να κάνει τα πρώτα της βήματα έχοντας ένα σημαντικό μειονέκτημα, που αποδυνάμωνε εξαρχής τη θέση της. Υπ' αυτές τις συνθήκες, ο φόβος ότι το πολιτικό κόστος θα μπορούσε να επιδράσει αρνητικά στη νομιμοποίηση του νέου καθεστώτος ήταν βάσιμος.

Μπορεί το γενικό κλίμα που επικρατούσε να επέτρεπε την καλλιέργεια αισιοδοξίας για την εδραίωση της δημοκρατίας και να συνέβαλλε στη διάλυση, τουλάχιστον ώς έναν βαθμό, των φαντασμάτων του παρελθόντος, η σοβαρότητα της οικονομικής κρίσης όμως, η αναβίωση του κομματισμού και οι πάρα πολλές τρομοκρατικές ενέργειες, καθώς και οι κοινωνικές διεκδικήσεις και κινητοποιήσεις, ζωντάνεψαν ξαφνικά το αποτυχημένο παρελθόν και έκαναν πολλούς να φοβούνται την πιθανή επανάληψή του. Υπήρχαν ωστόσο και άλλοι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, που φοβούνταν πολύ περισσότερο την αντίδραση του στρατού απέναντι στην πρόκληση της τρομοκρατίας και των διεκδικήσεων για περιφερειακή αυτονομία. Ταυτόχρονα, ο φόβος της στρατιωτικής επέμβασης έφερνε στη μνήμη πολλών την πολιτική κρίση της δεκαετίας του '30 και το πραξικόπημα του στρατηγού Φράνκο.

Ακριβώς αυτά τα δύο στοιχεία, η μνήμη της συμφοράς και ο φόβος της ριζοσπαστικοποίησης, συνέβαλαν περισσότερο στον μετριασμό των απαιτήσεων των κυριότερων πολιτικών και κοινωνικών ομάδων εκείνης της εποχής και στην καταξίωση ενός διαφορετικού τρόπου πραγματοποίησης των πολιτικών μετασχηματισμών³. Η διαπραγμάτευση, η συμφωνία, η παραχώρηση, η διαλλακτικότητα –εν ολίγοις, η περίφημη συναίνεση–, θεσμοποιήθηκε σε σημείο να καταλήξει, σε ορισμένες κρίσιμες περιπτώσεις, να μετατραπεί σε αυτοσκοπό, ανεξάρτητα από την ουσία των συμφωνηθέντων⁴.

³ Συμφωνούμε απόλυτα με την επιχειρηματολογία που ανέπτυξε ο Χαβιέ Πραδέρα στο άρθρο του «Vísperas Republicanas» (*El País*, 12/4/1990). Ο συγγραφέας τονίζει τη σημασία «της ιστορικής μνήμης της ήττας της Δημοκρατίας» και υποστηρίζει ότι «η εγκαθίδρυση της Β' Δημοκρατίας χρησίμευσε ως αρνητικό μοντέλο στους παράγοντες της μετάβασης στη μεταφραντική δημοκρατία, κατά τρόπο ώστε η εξέλιξη των γεγονότων μεταξύ 1975-1982 να προσδιορίζεται από την αντίληψη που είχε διαμορφωθεί για τα λάθη, τις παραλείψεις και τις υπερβολές της περιόδου 1931-1936».

⁴ Το επιχείρημα αυτό είναι στενά συνδεδεμένο με όσα υποστηρίζει στη διπλωματική της εργασία η Σουσάνα Αγκιλάρ Φερνάντεθ, ότι δηλαδή η νομιμότητα που είχε αναγνωρίσει η κοινωνία στο δημοκρατικό σύστημα βασιζόταν στο ότι αποδεχόταν τη δημοκρατία περισσότερο ως διαδικασία παρά ως περιεχόμενο (Aguilar, 1986). Πράγματι, σε πολλές περιπτώσεις, η βασική συμφωνία επικεντρωνόταν στα μέσα επίτευξης ενός δημοκρατικού στόχου: η έμφαση δινόταν όμως στα μέσα επειδή έπρεπε να διαφοροποιηθούν από εκείνα που μεταχειρίζόταν η πολιτική ελίτ της Β' Δημοκρατίας (Gunther και Blough, 1980).

Εγκανιαζόταν έτσι ένας νέος τρόπος για να κάνει κανείς πολιτική στην Ισπανία, μια καινοτομία που ήταν ευπρόσδεκτη απ' όλους. Επαναλαμβάνεται, ξανά και ξανά, κάτι που είναι πάρα πολύ σημαντικό προκειμένου να γίνει αντιληπτή η σημασία της ιστορικής μνήμης σε αυτήν τη διαδικασία: «επιτέλους, εμείς οι Ισπανοί αποδείξαμε ότι μπορούμε να αποφύγουμε την ιστορική εκείνη κατάρα που δεν μας άφηνε να καταλήξουμε σε συναινετικές λύσεις τέτοιες που να ικανοποιούν την πλειοψηφία. Χάρη στους οικονομικούς, κοινωνικούς και διοικητικούς μετασχηματισμούς των τελευταίων χρόνων και χάρη στα σκληρά μαθήματα του παρελθόντος, μπόρεσε να σπάσει, μια και καλή, η μακρά παράδοση αδιαλλαξίας, επιβολής, υποταγής του αντιπάλου και των «διά της επιβολής συνταγμάτων».

Οικονομικές και κοινωνικές ιδιαιτερότητες της μεταπολίτευσης

Δεδομένου ότι το οικονομικοκοινωνικό πλαίσιο της δεκαετίας του '30 και του '70 έχει ήδη μελετηθεί από ειδικούς στον τομέα αυτό, στόχος μας δεν είναι εδώ η διαπίστωση των πραγματικών ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ της Β' Δημοκρατίας και της μεταπολίτευσης, αλλά η ανάλυση της αντίληψης των πρωταγωνιστών τους γι' αυτές. Το μεγαλύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου θα αφιερωθεί σε αυτήν τη μελέτη, μέσω της ανάλυσης της οικοδόμησης των θεσμών του νέου δημοκρατικού καθεστώτος, καθώς και των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν. Σε κάθε περίπτωση, οι δομικές μεταβλητές είναι πολύ σημαντικές και δεν είναι δυνατόν να αποσυνδεθούν πλήρως ούτε από τη διαδικασία λήψης των πολιτικών αποφάσεων (αφού το οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο την επηρεάζει αποφασιστικά) ούτε από τον θεσμικό σχεδιασμό της περιόδου (αφού αυτός έπρεπε να προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της εποχής)⁵.

Η μεγάλη σημασία των αντιλήψεων των βασικών πρωταγωνιστών έγκειται στο ότι, χωρίς να ανταποκρίνονται πάντα στην πραγματικότητα της συγκυρίας, μπορούν να οδηγήσουν στην υιοθέτηση συγκεκριμένων μέτρων που θα έχουν επιπτώσεις σε αυτήν⁶. Στη συνέχεια θα παρατεθούν εν συντομίᾳ οι δομικές

⁵ Ορισμένοι συγγραφείς, όπως εξηγούν οι Φελίπε Αγκουέρο και Μαριάνο Τορκάλ στην επισκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας για τη μετάβαση στη δημοκρατία, προσπάθησαν να συγχωνεύσουν δύο είδη ερμηνείας, υποστηρίζοντας ότι «το δομικό πλαίσιο θέτει τα όρια και, ταυτόχρονα, καθορίζει τις δυνατότητες των αποφάσεων των ελίτ κατά τη διάρκεια της αλλαγής πολιτικού καθεστώτος» (Agüero και Torcal, 1993: 334).

⁶ Ποτέ δεν θα μάθουμε πού θα είχε καταλήξει η μεταπολίτευση αν δεν είχε πραγματοποιηθεί κατά τρόπο τόσο ειρηνικό και συναινετικό. Μπορούμε όμως να υποστηρίξουμε

συνθήκες μέσα από τις οποίες αναδύθηκαν οι νέοι δημοκρατικοί θεσμοί, με σκοπό να διαπιστωθούν οι διαφορές –και κάποιες ομοιότητες– μεταξύ των δύο περιόδων, της Δημοκρατίας και της μεταπολίτευσης του 1975.

Οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο του φρανκισμού είχαν αποφασιστική σημασία για την ειρηνική εξέλιξη της μεταπολίτευσης. Χαρακτηριστική ήταν η νέα κοινωνική διαστρωμάτωση της υπαίθρου, στοιχείο που διευκόλυνε τη νεαρή δημοκρατία. Ο Βίκτορ Πέρεθ Ντίαθ μάς θυμίζει τη μαζική υποστήριξη που προσέφεραν στην Εξέγερση οι αγρότες της Καστίλης και της Ναβάρας. Οι χωρικοί αντέδρασαν αρνητικά στις απόπειρες αγροτικής μεταρρύθμισης της Δημοκρατίας, τα μέτρα της οποίας «ερμηνεύθηκαν ως μια αυξανόμενη απειλή προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς γενικά και ειδικότερα προς τη μικρή και μεσαία ιδιοκτησία» (Pérez Díaz, 1987: 405-406). Από την άλλη, ορισμένες πλευρές της πολιτικής εκείνης της περιόδου ερμηνεύθηκαν από τους κατοίκους της υπαίθρου ως απειλή κατά της θρησκευτικής πίστης και της εθνικής ακεραιότητας. Δεδομένου ότι τα παραδοσιακά αισθήματα του αγροτικού κόσμου της Καστίλης ήταν «ο συγκεντρωτικός κρατισμός, ο αντικαπιταλισμός και ο αντιεργατισμός, η αντίθεση στον πολιτισμό των πόλεων θα μπορούσαμε να πούμε, ο αυταρχισμός, ο κληρικαλισμός και μια τάση να αντιλαμβάνονται τις συγκρούσεις συμφερόντων με όρους θρησκευτικούς και κάπως δραματικούς», η αντίδρασή του κατά της Δημοκρατίας και υπέρ του φρανκισμού ήταν αναμενόμενη (Pérez Díaz, 1987: 407).

με ότι τόσο αυτή η στρατηγική πολιτική μετάβασης όσο και η υπερβολική προσοχή με την οποία κινήθηκαν οι πρωταγωνιστές της οφείλονταν σε μια πολύ πιο αρνητική αντίληψη των συνθηκών απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα: η υπερβολή αυτή οφειλόταν, σε μεγάλο βαθμό, στην ανάμνηση της αποτυχημένης εμπειρίας της Β' Δημοκρατίας και στον συσχετισμό της με το παρόν. Επιπλέον, κατά τις διαδικασίες αβέβαιης αλλαγής, τα μειονεκτήματα είναι πολύ πιο ορατά από τα πλεονεκτήματα. Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης εκδόθηκαν, καθόλου τυχαία, πολλά βιβλία για την περίοδο της Β' Δημοκρατίας, ορισμένα από τα οποία είχαν σαφή στόχο να χρησιμεύσουν, μέσω της περιγραφής και της μνημόνευσης του παρελθόντος, ως μάθημα για το παρόν. Αυτή ήταν η πρόθεση του Σαντιάγο Βαρέλα, ο οποίος υποστήριξε στα τελικά συμπεράσματα του βιβλίου του ότι, αν και η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται, «μπορεί να μας διδάξει. Σήμερα, σαράντα χρόνια αργότερα, η Ισπανία βρίσκεται εκ νέου στο κατώφλι της δημοκρατίας. Και η νέα αυτή δημοκρατία θα φέρει μαζί της νέους θεσμούς και ένα νέο πολιτικό σύστημα. Γι' αυτό δεν θα ήταν άχρηστο να υπενθυμίσουμε τη σημασία που είχαν αυτά τα στοιχεία όταν, το 1931, χρειάστηκε να αναζητηθούν λύσεις στα παλιά προβλήματα της ισπανικής ιστορίας, που είχαν έρθει εκ νέου στο φως, και να αναπτυχθεί ο προβληματισμός για τα περιθώρια που διέθετε η πολιτική βούληση προκειμένου να ρυθμίσει το κομματικό σύστημα και το κοινοβουλευτικό καθεστώς που πρέπει να αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της δημοκρατίας και της ελευθερίας στην Ισπανία. Κάποιες φορές ενσυνείδητα, άλλες όχι και τόσο, η ανησυχία για τη σημερινή Ισπανία και το μέλλον της ενέπνευσε τις σελίδες αυτού του βιβλίου» (Varela, 1978: 285).

Ο προστατευτισμός που χαρακτήριζε την αγροτική πολιτική του φρανκισμού τού προσέφερε την υποστήριξη του κόσμου της υπαίθρου, κάτι που ταίριαζε απόλυτα με τον αγροτικό αντικαπιταλισμό, που υποδαυλιζόταν, τουλάχιστον σε φραστικό επίπεδο, τα πρώτα χρόνια, από τη φαλαγγίτικη ρητορική⁷.

Η δεκαετία του '60 χαρακτηρίζεται από τον ριζικό μετασχηματισμό του ισπανικού αγροτικού κόσμου. Με την είσοδο των τεχνοκρατών στην κυβέρνηση επιβλήθηκε η καπιταλιστική ρητορική και πρακτική και απελευθερώθηκαν, τουλάχιστον εν μέρει, ορισμένες αγορές. Οι μετασχηματισμοί αυτοί (που συνοδεύτηκαν και από άλλα φαινόμενα, όπως η μετανάστευση, η αγροτική έξοδος και ο τουρισμός) προκάλεσαν «την αυξανόμενη εκκοσμίκευση και αστικοποίηση της αγροτικής ζωής», που συνέβαλε στην αποδειλογικοποίηση των αντιπαραθέσεων στην ύπαιθρο. Όλες αυτές οι αλλαγές επέτρεψαν στην αγροτική κοινωνία, κατά τη μεταπολίτευση, να «έλκεται πολύ λιγότερο από τα συντηρητικά, πολωτικά και αυταρχικά συνθήματα του παρελθόντος». Από την άλλη πλευρά, παρά τη βαθιά οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70, οι αγρότες δεν αποδίδουν πια την ευθύνη στους ίδιους εχθρούς, όπως έκαναν κατά τη δεκαετία του '30, υπό την καθοδήγηση της Εκκλησίας. Κι αυτό επειδή, μεταξύ άλλων, «ούτε η Εκκλησία ούτε οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις ήταν σε θέση (ούτε είχαν ανάγκη) να πείσουν τους αγρότες ότι κάποιος άλλος, κάποιος εξωτερικός εχθρός, ήταν υπεύθυνος για την κρίση» (Pérez Diaz, 1987: 408-409).

Η αστυφιλία, που είχε ως αποτέλεσμα τη σταδιακή υποκατάσταση της αγροτικής απασχόλησης από τη βιομηχανική, ήταν ραγδαία στα μέσα της φρανκικής περιόδου (μεταξύ της δεκαετίας του '50 και του '60). Έτσι, μια διαδικασία που στην Ισπανία ολοκληρώνεται μέσα σε μια εικοσαετία, η μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού από το 50% στο 25%, «χρειάστηκε τρία τέταρτα του αιώνα για να συμβεί στη Γαλλία, μια πεντηκονταετία στη Γερμανία [και] ένα τρίτο του αιώνα στην Ιταλία» (García Delgado και Serrano Sanz, 1992: 191). Η γεωργία εκμηχανίσθηκε, με επακόλουθα τη μείωση του κόστους και τη βελτίωση της παραγωγής, έπεισε όμως στην τρίτη θέση, μετά τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες.

⁷ Σε μια μελέτη για τα κοινωνικά στηρίγματα του φρανκισμού υποστηρίζεται ότι το 56,1% των διορισμένων δημάρχων και το 58,8% των δημοτικών συμβούλων που επελέγησαν στις δημοτικές εκλογές του 1948 εντάσσονταν στην κατηγορία που ο συγγραφέας ονομάζει, με υπερβολική ασάφεια, «γεωργούς», «όπου κυριαρχούσαν οι μικροί και μεσαίοι ιδιοκτήτες, με σημαντική παρουσία μεγαλοκτηματιών», κάτι που, σύμφωνα με την ίδια μελέτη, «αποδεικνύει την ταύτιση της κοινωνικής τους προέλευσης με όσους είχαν υποστηρίξει την εξέγερση του 1936» (Sevillano Calero, 1991-1992: 59). Είναι χαρακτηριστικό ότι στον πίνακα των επαγγελμάτων υπάρχει μεγάλη απόσταση μεταξύ της πρώτης κατηγορίας, των «γεωργών», και της δεύτερης, των «βιομηχάνων» (στην οποία ανήκει μόνο το 9,1% των δημάρχων και το 11,5% των συμβούλων).

Με αυτήν τη λογική, στη μεταπολίτευση, «οι μεταρρυθμιστές πολιτικοί δεν θεωρούσαν επείγουσα, όπως οι φιλελεύθεροι του 19ου αιώνα ή οι Δημοκρατικοί των τριών πρώτων δεκαετιών του 20ού, μια αγροτική μεταρρύθμιση που να ικανοποιεί τις προσδοκίες ενός σημαντικού μέρους του ισπανικού πληθυσμού: κανείς δεν περίμενε από τη νεαρή δημοκρατία μια ριζική μεταρρύθμιση της αγροτικής ιδιοκτησίας, όπως ήταν παράδοση στην Ισπανία ήδη από τις απαλλοτριώσεις του 19ου αιώνα, κατά συνέπεια, κανείς δεν ένιωσε προδομένος από το γεγονός ότι, για μια ακόμη φορά, η εκκρεμούσα μεταρρύθμιση δεν πραγματοποιήθηκε. Οι μεταρρυθμιστές πολιτικοί μπορούσαν να αναλάβουν το έργο του εκδημοκρατισμού του κράτους χωρίς να χρειαστεί να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα τη δυσφορία και τις βίαιες μαζικές διαμαρτυρίες των άκληρων αγροτών» (Juliá, 1992a: 33-34). Και καταλήγει ο συγγραφέας: «Η γεωργία αποτέλεσε κατ' αυτόν τον τρόπο σταθεροποιητικό παράγοντα και όχι, όπως άλλοτε, πηγή κοινωνικών συγκρούσεων» (Juliá, 1992a: 35). Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, μια σταθερά στις μελέτες γύρω από τη μεταπολίτευση είναι η ερμηνεία της επιτυχίας της με βάση τις διαφορές του κοινωνικοοικονομικού πλαισίου της δεκαετίας του '70 σε σχέση με εκείνο της δεκαετίας του '30, αν και κάτι τέτοιο δεν δηλώνεται πάντα σαφώς.

Από την πλευρά του, το εργατικό κίνημα είχε επίσης υποστεί βαθείς μετασχηματισμούς⁸. Προκειμένου να αντιπαραβάλουμε την κατάσταση κατά την περίοδο της Β' Δημοκρατίας με αυτήν της μεταπολίτευσης, είναι χρήσιμο να θυμίσουμε την άρση της διάσπασης του εργατικού κινήματος σε σοσιαλιστές και αναρχικούς, αφού αυτοί οι τελευταίοι πρακτικά εξαφανίστηκαν από την πολιτική ζωή. Είναι χαρακτηριστικό ότι το άλλοτε πανίσχυρο συνδικάτο της δεκαετίας του '30, η Εθνική Συνομοσπονδία Εργασίας (CNT), κατά τη διάρκεια του φρανκισμού σταδιακά θα εκλείψει, σε τέτοιον βαθμό ώστε κατά την περίοδο της δημοκρατίας πλέον η αντιπροσωπευτικότητά του να είναι μηδαμινή⁹. Οι λόγοι αυτής της εξαφάνισης, εκτός από τα σοβαρά εσωτερικά προβλήματα τα οποία το συνδικάτο δεν μπόρεσε να ξεπεράσει στην παρανομία, εντοπίζονται, αφενός, στην εχθρική στάση απέναντι στον αναρχοσυνδικαλισμό διεθνώς και, αφετέρου, στην έλλειψη λαϊκής υποστήριξης εξαιτίας της ανά-

⁸ Βλ. τις διάφορες εργασίες του Pérez Ntiaθ που αφορούν τους εργάτες στην Ισπανία (Pérez Diaz, 1979· 1980· 1981· 1987· 1993), καθώς και το βιβλίο του Robert Fishman (1990a) για τα συνδικάτα κατά τη μεταπολίτευση.

⁹ Ιδίως το αναρχικό συνδικάτο που διατήρησε τον αρχικό τίτλο, η CNT, και δεν υποστηρίζει την πολιτική δράση εντός του συστήματος. Η «πραγματιστική» ομάδα που αποχώρησε από την CNT και σχημάτισε την CGT (Γενική Συνομοσπονδία Εργασίας) αντιπροσωπεύει ορισμένες συνδικαλιστικές δυνάμεις σε κάποιους τομείς της οικονομίας.

μνησης του ριζοσπαστισμού και της βίαιης συμπεριφοράς ορισμένων αναρχικών τμημάτων κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Τα περισσότερα από αυτά, που η κυβέρνηση της Δημοκρατίας χαρακτήριζε «ανεξέλεγκτα» και τα οποία διέπραξαν πολλά από τα θλιβερά αντίποινα των δημοκρατικών πολιτοφυλακών, αποτελούνταν σε μεγάλο βαθμό από ανθρώπους που αυτοχαρακτηρίζονταν αναρχικοί¹⁰. Αυτή η μνήμη της σύγκρουσης ξαναζωντάνεψε κατά τη μετάβαση στη δημοκρατία, λόγω της άρνησης της CNT να πάρει μέρος στις διαπραγματεύσεις, τόσο με την κυβέρνηση όσο και με τα υπόλοιπα συνδικάτα¹¹.

Το αναρχικό συνδικάτο δεν συμφωνούσε με τη ρεφορμιστική στρατηγική αφού, όπως και πολλές άλλες δυνάμεις της αντιπολίτευσης, είχε υποστηρίξει εξαρχής τη ρήξη και δεν ήταν διατεθειμένο να διαπραγματευθεί με τις ηγετικές εκείνες ομάδες που αποτελούσαν τους κληρονόμους του φρανκισμού, διαπραγμάτευση στην οποία τελικά προσχώρησε το μεγαλύτερο μέρος των κομμάτων και των συνδικάτων της αριστεράς. Από την άλλη πλευρά, η CNT βγήκε ιδιαίτερα χαμένη από τη διανομή της συνδικαλιστικής περιουσίας που είχε κατασχεθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και μετά το τέλος του, αφού η δύναμη της ήταν ασήμαντη σε σύγκριση με αυτήν που είχε κατά τη δεκαετία του '30. Αυτή η στάση, που από πολλές πλευρές χαρακτηρίστηκε αδιάλλακτη,

¹⁰ Αυτό δεν σημαίνει ότι οι αναρχικοί ήταν οι κύριοι υπεύθυνοι των εκτελέσεων που σημειώνονταν καθημερινά, ιδιαίτερα στις αστικές περιοχές, θέμα εξαιρετικά λεπτό, που υπερβαίνει κατά πολύ τους σκοπούς αυτής της έρευνας. Εκείνο που μπορούμε όμως να πούμε είναι ότι η δράση τους ήταν εμφανής και κατεγράφη σε πλήθος αφηγήσεων. Επιπλέον, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τη δαιμονοποίηση του αναρχικού κινήματος από τη φρανκική κοινωνικοποίηση, που διαδέχεται την αντίστοιχη των κομμουνιστών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου. Η δαιμονοποίηση αυτή δημιούργησε έναν πανίσχυρο και ανορθολογικό πανικό, καθώς οι αναρχικοί παρουσιάζονταν σαν εξωπραγματική καρικατούρα. Και η εικόνα του κομμουνιστή παραμορφώθηκε κατά τρόπο τραγελαφικό, αλλά ποτέ δεν δημιουργήθηκε τέτοιος μύθος όπως γύρω από την εικόνα του αναρχικού. Από την άλλη, η εικόνα των αναρχικών μυθοποιήθηκε, θετικά όμως, από διάφορους ξένους παρατηρητές και εθελοντές που είχαν λάβει μέρος στον πόλεμο, όπως ο George Orwell (1938·1988) και ο Burnett Bolloten (1961·1975). Άλλοι μελετητές, ωστόσο, όπως ο Gerald Brenan (1960·1977), δεν διέκριναν διαφορές στη δολοφονική συμπεριφορά ορισμένων αναρχοσυνδικαλιστών και κάποιων φάλαγγιτών.

¹¹ Τον Ιούνιο του 1976 η CNT απορρίπτει τη συνεργασία με τις CCOO, την UGT και την USO. Ετσι, δεν θα συμμετάσχει στη Συντονιστική Επιτροπή Συνδικαλιστικών Οργανώσεων (COS), που θα δημιουργήσουν τα τρία αυτά συνδικάτα των επόμενο μήνα. Τον Απρίλιο του 1977, ενώ η COS προσπαθούσε να διαπραγματευθεί με τον υπουργό Συνδικαλιστικών Σχέσεων την άδεια για τη διαδήλωση της Πρωτομαγιάς, η CNT αρνούνταν ακόμη και να συμμετάσχει στη συγκέντρωση. Στα τέλη του 1977, όταν τα κυριότερα συνδικάτα διαπραγματεύονταν με την κυβέρνηση για τη διεξαγωγή συνδικαλιστικών εκλογών, η CNT ήταν αντίθετη με τη συμφωνία, αλλά και με την ίδια τη διεξαγωγή των εκλογών.

έδωσε το έναυσμα για την αναζωπύρωση των παλαιών αντιπαραθέσεων μεταξύ των αναρχικών, που είχαν ξεσπάσει την εποχή της Β' Δημοκρατίας, σχετικά με την παρέμβασή τους στην κεντρική πολιτική ή όχι, η οποία θα προκαλούσε τη διάσπαση του κινήματος.

Τα σημαντικότερα συνδικάτα της μεταπολίτευσης, οι Εργατικές Επιτροπές (CCOO)¹² και η Γενική Ένωση Εργαζομένων (UGT), ήταν πολύ διαφορετικά σε σχέση με τα αντίστοιχα της Β' Δημοκρατίας –οι CCOO δεν υπήρχαν καν τότε– μεταξύ άλλων διότι δεν ήταν πλέον επαναστατικά και ήταν διατεθειμένα να προχωρήσουν στην επεξεργασία μιας κοινής πλατφόρμας με στόχο τη μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα των συνδικαλιστικών διεκδικήσεων. Από την άλλη, η βίαιη ρητορική και πρακτική της δεκαετίας του '30 είχε εγκαταλειφθεί και τα συνδικάτα ήταν τώρα διατεθειμένα να συμμετάσχουν σε διαδικασίες διαλόγου και διαπραγμάτευσης¹³. Οι Εργατικές Επιτροπές, οι οποίες δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο του φρανκισμού από μέλη και οπαδούς του Κομμουνιστικού Κόμματος, συνδέονταν στενά και με ομάδες προοδευτικών καθολικών, κάτι αδιανόητο για κομμουνιστικό συνδικάτο τη δεκαετία του '30, αφού ο βαθύς αντικληρικαλισμός της αριστεράς δεν θα το επέτρεπε ποτέ¹⁴. Ο αντικληρικαλισμός δεν συνιστούσε κατά τη μεταπολίτευση σημαντική παράμετρο· δεν αποτελούσε καν στοιχείο κομματικής ή ενδοκομματικής διαμάχης, ενώ και η ίδια η Εκκλησία δεν παρενέβαινε ανοιχτά, όπως τη δεκαετία του '30, στην προεκλογική εκστρατεία. Παρ' όλες τις προβλέψεις, δεν κατέστη καν εφικτό να δημιουργηθεί χριστιανοδημοκρατικό κόμμα, μολονότι η πλειονότητα των Ισπανών, σύμφωνα με τις δημοσκοπήσεις, εντασσόταν σε αυτόν τον ιδεολογικό χώρο.

Με βάση τις πληροφορίες που περιέχονται στο βιβλίο του Δαβίδ Ρουίθ υπολογίσαμε τον μέσο όρο ηλικίας των μελών της Γραμματείας που εξελέγη στο πρώτο συνέδριο των CCOO, που έγινε τον Νοέμβριο του 1978. Αν εξαιρέ-

¹² Για την ιστορία του συνδικάτου, βλ. το έργο που επιμελήθηκε ο David Ruiz (1993).

¹³ Τα συνδικάτα συμμετείχαν στις ειρηνικές διαδηλώσεις της Πρωτομαγιάς του 1977, καθώς όμως δεν είχαν λάβει από την κυβέρνηση την άδεια που με τόσο πείσμα είχαν προσπάθησει να αποκτήσουν, η αυτονομία κατέστειλε με βιαστήτα τις περισσότερες από τις εκδηλώσεις που διοργανώθηκαν σε όλη την Ισπανία. Έπειτα από αυτήν την αυτονομική επίθεση, τα συνδικάτα υποστήριξαν, με σκοπό να καθησυχάσουν την κοινή γνώμη, ότι δεν θα απαντούσαν με το ίδιο νόμισμα στις προκλήσεις των δυνάμεων τάξης (*El País*, 3/5/1977, σελ. 1).

¹⁴ Απόδειξη αποτελεί το γεγονός ότι «από τους επτά κατηγορούμενους στην πρώτη δίκη κατά των Εργατικών Επιτροπών στη Βιθκάγια, οι έξι ανήκαν στην Εργατική Αδελφότητα Καθολικής Δράσης (HOAC, Hermandad Obrera de Accion Catolica)» (Pérez Díaz, 1993: 188).

σουμε δύο άτομα, η ηλικία των οποίων δεν αναφέρεται, ο μέσος όρος είναι τα 38 χρόνια (Ruiz, 1993: 523). Αυτό σημαίνει ότι τα στελέχη αυτά είχαν γεννηθεί γύρω στο 1940, στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο, χωρίς να έχουν βιώσει μεν άμεσα τη σύγκρουση, αλλά έχοντας υποστεί τις συνέπειές της.

Η στάση της UGT, του άλλου μεγάλου συνδικάτου, ήταν πολύ μετριοπαθέστερη σε σχέση με αυτήν που είχε τηρήσει πριν από τον Εμφύλιο, ενώ η ηγεσία της, όπως ήταν φυσικό, είχε ανανεωθεί, δίνοντας εικόνα μεγαλύτερης διαλλακτικότητας και διάθεσης για διάλογο. Το συνδικάτο αυτό είχε την κάλυψη του σοσιαλιστικού κόμματος, του PSOE, που επρόκειτο να παίξει καίριο ρόλο κατά την περίοδο της μετάβασης στη δημοκρατία και της εδραίωσης των θεσμών. Το PSOE, ύστερα από μια πρώτη περίοδο που χαρακτηρίστηκε από φραστικό ριζοσπαστισμό, κατέληξε στην υιοθέτηση μιας ευέλικτης διαπραγματευτικής στάσης και έκανε ότι ήταν δυνατόν προκειμένου να χαλιναγωγήσει τις διεκδικήσεις των μελών και των οπαδών του, τόσο στο κόμμα όσο και στο συνδικάτο¹⁵.

Τα δύο αυτά συνδικάτα έπαιξαν ηγετικό ρόλο στις μαζικές απεργίες και τις διαδηλώσεις που σημάδεψαν τόσο τα τελευταία χρόνια του φρανκισμού όσο και τη μεταπολίτευση¹⁶. Ταυτόχρονα όμως αποδέχθηκαν τις οικονομικές θυσίες που τους επέβαλαν οι συμφωνίες της Μονκλόα, με αντάλλαγμα κοινωνικές και πολιτικές παραχωρήσεις¹⁷.

Αυτός ο συμβιβασμός δείχνει καθαρά τη διαφορά στον τρόπο με τον οποίο επιχειρήθηκε να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση στις δεκαετίες του '30 και του '70. Η συνδικαλιστική στρατηγική της μεταπολίτευσης, αποτέλεσμα του γενικευμένου κλίματος συναίνεσης και διαπραγμάτευσης, δεν θα μπορούσε να υπάρξει την περίοδο της Δημοκρατίας, με δεδομένη την έλλειψη διαλόγου μεταξύ των σημαντικότερων κοινωνικών παραγόντων. Ούτε η δεξιά ούτε η αριστερά επιθυμούσαν να κάνουν συμβιβασμούς, ενώ η αριστερά δεν δεχόταν να μετριάσει ή να διαπραγματευθεί τις απαιτήσεις της, οπότε κυριάρχησε η στρατηγική της σύγκρουσης. Το 1977 όμως όλα τα κοινοβουλευτικά κόμματα αποδέχθηκαν την υπογραφή των οικονομικών συμφωνιών της Μονκλόα¹⁸,

¹⁵ Σε γενικές γραμμές, η αριστερά αποδέχεται τον καπιταλισμό (αν και ασκεί κριτική, κυρίως σε ρητορικό επίπεδο) και υπογράφει τελικά τις συμφωνίες της Μονκλόα, αναλαμβάνοντας να πείσει τα συνδικάτα και τα ίδια της τα μέλη να περιορίσουν τις μισθολογικές διεκδικήσεις τους, με σκοπό να ξεπεραστεί η κρίση και να εδραιωθεί η δημοκρατία.

¹⁶ Βλ. José María Maravall (1978) και Robert Fishman (1990).

¹⁷ Σχετικά με τις συμφωνίες της Μονκλόα, βλ. Joan Trullén i Thomàs (1993).

¹⁸ Για τη σύγκριση οικονομικών μέτρων για την αντιμετώπιση της κρίσης στις δύο αυτές περιπτώσεις, βλ. την αδημοσίευτη μελέτη της Ana Rico (1990).

σε αντίθεση με τις πολιτικές συμφωνίες, που δεν υιοθετήθηκαν ομόφωνα, αφού η Λαϊκή Συμμαχία αρνήθηκε να τις υπογράψει.

Οι σημαντικότερες συνδικαλιστικές διεκδικήσεις που σχετίζονται με το αντικείμενο της μελέτης μας είναι όσες αφορούσαν την επέκταση της αμνηστίας στον εργασιακό χώρο, που απαιτούσαν την επαναπρόσληψη των απολυμένων για πολιτικούς λόγους, καθώς και την επιστροφή της συνδικαλιστικής περιουσίας που είχε κατασχεθεί κατά τη διάρκεια του πολέμου και της μεταπολεμικής περιόδου¹⁹.

Ένας άλλος παράγοντας που είχε πάψει να είναι αντικείμενο διαμάχης ήταν η Καθολική Εκκλησία²⁰. Οι περισσότερες μελέτες συμπίπτουν στην περιγραφή των μετασχηματισμών που είχαν επέλθει στην Εκκλησία, τόσο στο εσωτερικό της όσο και σε σχέση με τον περίγυρό της. Στο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο της δεκαετίας του '60 η Εκκλησία δεν μπορούσε να διατηρεί την εξτρεμιστική στάση που είχε κρατήσει στον πόλεμο. Πολλά νεότερα εκκλησιαστικά στελέχη συνειδητοποιούσαν τα οξύτατα προβλήματα των κοινωνικών στρωμάτων που η οικονομική ανάπτυξη έσπρωχνε στο περιθώριο. Πράγματι, πιο πολύ τους απασχολούσαν ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης παρά για τη φιλανθρωπία (Pérez Díaz, 1993: 87). Ταυτοχρόνως, διατηρούσαν στενούς δεσμούς με αριστερούς φιλελεύθερους καθολικούς διανοούμενους, που άρχιζαν να αποκτούν μεγάλη επιρροή στους φοιτητές (διαπαιδαγωγώντας, κάποιοι από αυτούς, στα δημοκρατικά ιδεώδη τις γενιές που θα πρωταγωνιστούσαν στην πολιτική αλλαγή) και στους ανθρώπους των γραμμάτων.

Η Β' Σύνοδος του Βατικανού υπήρξε καθοριστική, νομιμοποιώντας τις αλλαγές που είχαν ήδη αρχίσει να δρομολογούνται στο εσωτερικό της ισπανικής Εκκλησίας. Αν η αποσύνδεσή της από το κράτος γινόταν όλο και πιο επιτακτική, η συμφιλίωσή της με τους Ισπανούς ήταν πραγματικά ζωτικής σημασίας. Μια Εκκλησία που αποστασιοποιείται σταδιακά από το καθεστώς, ενώ μεγάλο μέρος των νεαρών λειτουργών της στηρίζει τις δημοκρατικές διεκδικήσεις των εργαζομένων, δεν θα μπορούσε να συμπεριφέρεται σαν να μην είχε συμβεί τίποτε στο παρελθόν. Από την άλλη πλευρά, η μονομερής κατασταλτική στάση της κατά την περίοδο του φρανκισμού βάραινε όλο και περισσότερο την εκ-

¹⁹ Η επιστροφή της περιουσίας των κομμάτων παραμένει μια υπόθεση εξαιρετικά λεπτή και πολύπλοκη. Ο πρωθυπουργός [έως το 2004] Χοσέ Μαρία Αθνάρ είχε δεσμευθεί δημόσια για την επίλυση αυτής της εκκρεμότητας (*El País*, 6/5/1996).

²⁰ Παραπέμπουμε ξανά στις εργασίες του Πέρεθ Ντίαθ σχετικά με την εξέλιξη της Εκκλησίας κατά την περίοδο του φρανκισμού και τον ρόλο της στη μεταπολίτευση. Άλλοι συγγραφείς που μελέτησαν το ζήτημα αυτό από μη κοινωνιολογική άποψη είναι οι: Hermet (1985), Fontana (1986), Gómez Pérez (1986), Ibán (1987) και Lannon (1987).

κλησιαστική αυτοσυνειδησία. Το 1975 ανακηρύχθηκε επίσημα από την Εκκλησία έτος «Συμφιλίωσης» και, μολονότι δεν υπήρξαν άμεσες αναφορές στον Εμφύλιο Πόλεμο, η επιλογή ενός τέτοιου θέματος, τόσο στενά δεμένου με τη συγγνώμη, τη χάρη και την ειρήνη, δεν ήταν ασφαλώς τυχαία.

Η Εκκλησία κατά τη μεταπολίτευση υιοθετεί μια στάση ως επί το πλείστον ευνοϊκή προς τη δημοκρατική αλλαγή, από θέση, μάλιστα, αποστασιοποιημένου παρατηρητή, έχοντας εγκαταλείψει τις ηγετικές βλέψεις του παρελθόντος. Όλα αυτά συνιστούν ένα ακόμη στοιχείο αντικειμενικής διαφοροποίησης από την περίοδο της Β' Δημοκρατίας. Αν τότε η Εκκλησία είχε συμβάλει στην αποσταθεροποίηση της δημοκρατίας στα πρώτα της βήματα, τώρα αναλαμβάνει έναν ριζικά διαφορετικό και λιγότερο εμφανή ρόλο. Το θρησκευτικό ζήτημα ήταν, παρ' όλα αυτά, ένα από τα πιο λεπτά θέματα κατά τις συνταγματικές συζητήσεις, αν εξαιρέσουμε τον διάλογο για την περιφερειακή αυτονομία. Το PCE, αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς, δεν έθεσε κανένα πρόβλημα επ' αυτού, αφού έκανε ό,τι ήταν δυνατόν για να αποσυνδέσει τη μεταπολιτευτική παρουσία του από την ανάμνηση της Β' Δημοκρατίας και του Εμφύλιου Πολέμου, εποχές κατά τις οποίες η θρησκευτική διαμάχη είχε λάβει εξαιρετικά ριζοσπαστικές μορφές. Από την αριστερά, το κόμμα που προκάλεσε τις περισσότερες ανησυχίες στο κέντρο και στη δεξιά όσον αφορά το θρησκευτικό ζήτημα ήταν το PSOE. Οι διαφορές, όπως αναφέρεται στο άρθρο των Γκούντερ και Μπλόου, θα γεφυρώνονταν, όπως και τόσες άλλες εκείνη την περίοδο, στις κλειστές συσκέψεις ορισμένων στελεχών που ήταν εξουσιοδοτημένα από τα κόμματά τους να διαπραγματευθούν κάνοντας τις ανάλογες παραχωρήσεις (Gunther και Blough, 1980). Δεν ήταν λίγες οι φορές που με αυτόν τον τρόπο ξεπεράστηκε το αδιέξοδο, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε κατά τη Β' Δημοκρατία, όπου οι συζητήσεις γύρω από τα πλέον λεπτά θέματα πολώνονταν ακόμη περισσότερο, αφού πραγματοποιούνταν δημοσίως, μπροστά σε πλήθος κόσμου, όπου, επιπλέον, παρενέβαινε ενεργά ένας στρατευμένος Τύπος, αποκλείοντας έτσι τον ήρεμο διάλογο και την επίδειξη μετριοπάθειας.

Τέλος, ακόμη κι όταν τα περισσότερα από τα προβλήματα που είχαν συμβάλει στην αποσταθεροποίηση της Δημοκρατίας επιλύθηκαν (τα αγροτικά, εργατικά και εκκλησιαστικά θέματα), ανέκυψε ένα ζήτημα, κληρονομημένο από την περίοδο της Β' Δημοκρατίας, που όχι μόνο είχε επιβιώσει αλλά είχε μάλιστα επιδεινωθεί κατά τη διάρκεια του φρανκισμού: η αντιπαράθεση σχετικά με την περιφερειακή οργάνωση του κράτους.

Κατά τη Β' Δημοκρατία είχε επικρατήσει μια αντίληψη περί «ενιαίου κράτους» η οποία επέτρεπε σε συγκεκριμένες «ιστορικές» περιφέρειες να αποκτήσουν έναν βαθμό αυτονομίας σε σχέση με τις υπόλοιπες και να κυβερνώνται σύμφωνα με τον δικό τους Καταστατικό Χάρτη (η Καταλωνία, η Χώρα των

Βάσκων και, κατά τη διάρκεια του πολέμου, η Γαλικία). Παρ' όλα αυτά, πολλοί θεώρησαν (ιδιαίτερα οι στρατιωτικοί και η συντηρητική δεξιά) ότι η παραχώρηση αυτονομίας στρεφόταν ευθέως κατά της ακεραιότητας του κράτους²¹.

Από την άλλη πλευρά, τα τοπικά εθνικιστικά κινήματα βγήκαν χαμένα από τη νίκη των φρανκικών στρατευμάτων, αφού ο Φράνκο επέβαλε μια απολύτως συγκεντρωτική πολιτική και διοικητική δομή, καταπιέζοντας την έκφραση της πολιτισμικής αυτονομίας των περιφερειών που είχαν διακριθεί για τα εθνικιστικά τους αισθήματα. Ο φρανκισμός, επιδιώκοντας να φιμώσει αυτές τις φωνές, ενθάρρυνε την προβολή ενός επιδερμικού και αβλαβούς τοπικού φολκλόρ. Η περιφερειακή διαφορετικότητα του κράτους επιδεικνύόταν με περηφάνια, ως μία ακόμη ένδειξη του πλούτου της εθνικής κληρονομιάς και χρησίμευε ως επιχείρημα υπέρ της «ενότητας μέσα στη διαφορετικότητα», κάτι που αποτελούσε, υποτίθεται, μια ισπανική ιδιαιτερότητα.

Κατά την τελευταία δεκαετία του καθεστώτος οι αστυνομικές και στρατιωτικές αρχές επέβαλαν στη Χώρα των Βάσκων ανηλεή καταπίεση. Ήταν η εποχή που οι δυνάμεις της τάξης χτυπούσαν τους διαδηλωτές που ανέμιζαν τις βασικές σημαίες, τις *ikurrinhas*, η εποχή που άρχισαν οι τρομοκρατικές ενέργειες της ETA με στόχο τις δυνάμεις καταστολής, η εποχή που το καθεστώς κήρυξε πολλές φορές την περιοχή σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Με την καταστολή τα εθνικιστικά αισθήματα αναζωπυρώθηκαν, φθάνοντας σε σημείο που η Β' Δημοκρατία δεν είχε γνωρίσει ποτέ.

Στο ξεκίνημα της μετάβασης στη δημοκρατία, ο ριζοσπαστικός βασικός εθνικισμός πραγματοποίησε τις πιο αιματηρές και θεαματικές ενέργειες της σύντομης, μέχρι τότε, πορείας του. Κάποιες, μάλιστα, ήταν «τυφλά» χτυπήματα. Η πόλωση γύρω από τα περιφερειακά και εθνοτικά ζητήματα, μαζί με τη διατήρηση στους κόλπους των σωμάτων ασφαλείας ισχυρών ανακλαστικών ενάντια σε κάθε διεκδίκηση που ερχόταν σε αντίθεση με τη συγκεντρωτική πατριωτική αντίληψή τους, συνέβαλλαν στην όξυνση του κλίματος και προκαλούσαν φόβους για βίαιες εξελίξεις. Τα θύματα των τρομοκρατικών ενεργειών (που πραγματοποιήθηκαν και από την άκρα δεξιά) και της αστυνομικής βίας, ιδιαίτερα στις διαδηλώσεις υπέρ της αμνηστίας, έφερναν χωρίς αμφιβολία στη μνήμη των Ισπανών μια περίοδο ανεξέλεγκτης βίας όπως αυτήν που είχε ζήσει η χώρα κατά τη Β' Δημοκρατία. Η Δημοκρατία δεν είχε σταθεί ικανή να

²¹ Σχετικά με αυτό βλ., μεταξύ άλλων, το πέμπτο κεφάλαιο του *El problema regional en la Segunda República española* («Το περιφερειακό πρόβλημα στη Β' Ισπανική Δημοκρατία») του Santiago Varela (1976) και το άρθρο του José Luis de la Granja (1981) με τίτλο «Autonomías regionales y fuerzas políticas en las Cortes constituyentes de 1931» («Περιφερειακές αυτονομίες και πολιτικές δυνάμεις στη Συντακτική Βουλή του 1931»).

χαλιναγωγήσει τους οπαδούς της, ούτε να αμυνθεί απέναντι σε όσους επιδίωκαν να την αποσταθεροποιήσουν. Τη δεκαετία του '70 πολλοί φοβούνταν ότι η νεαρή δημοκρατία δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει με πυγμή και σύνεση τις εκρήξεις βίας που έσπερναν τόση αβεβαιότητα και φόβο κατά τη διαδικασία της μετάβασης. Παρά το κλίμα αυτό, κανένα από τα μεγάλα κόμματα δεν ήταν διατεθειμένο να αποδεχθεί ρυθμίσεις που να θυμίζουν, έστω και στο ελάχιστο, τον Νόμο για την Υπεράσπιση της Δημοκρατίας, ο οποίος προέβλεπε δραστικό περιορισμό των δημοκρατικών ελευθεριών, λόγω της αντίδρασης που είχε προκαλέσει τότε σε μεγάλο μέρος της κοινωνίας.

Ο περιφερειακός εθνικισμός ήταν ένας παράγοντας που έκανε εμφανή τη διαιώνιση ενός σοβαρού προβλήματος που δεν είχε επιλυθεί κατά τη Β' Δημοκρατία και το οποίο, επιπλέον, είχε περιπλεχθεί με το πέρασμα του χρόνου, αποκτώντας τέτοια ένταση που πλέον ελάχιστα περιθώρια μετριασμού της υπήρχαν. Ήταν λοιπόν ένα στοιχείο που θύμιζε εντονότατα τα λάθη της Δημοκρατίας και τη φρίκη του πολέμου. Η ανικανότητα και η αδιαλλαξία τού φρανκισμού ήταν οι αιτίες της ριζοσπαστικοποίησης της αντιπαράθεσης για την περιφερειακή αυτονομία, αλλά η μεταπολίτευση όφειλε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα, ανεξάρτητα από το ποιος ήταν υπεύθυνος για τη διαιώνισή του. Όπως θα δούμε παρακάτω, οι διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και τα περιφερειακά εθνικιστικά κινήματα πραγματοποιήθηκαν με εξαιρετική προσοχή και λεπτότητα, προσπαθώντας ιδιαίτερα να μην προκαλούνται αμοιβαίες δυσπιστίες – κάτι που δεν επιτυγχανόταν πάντοτε.

Είναι προφανές ότι η διεθνής κατάσταση τη δεκαετία του '30 ήταν πολύ διαφορετική από αυτήν της δεκαετίας του '70. Η εγκαθίδρυση ή η αποκατάσταση της δημοκρατίας ευνοούνταν πολύ περισσότερο, για προφανείς λόγους. Η εποχή της Β' Δημοκρατίας συνέπεσε με την άνοδο των δύο μεγάλων ολοκληρωτικών ρευμάτων, του κομμουνισμού και του φασισμού. Η ευρωπαϊκή πολιτική είχε πολωθεί γύρω από τα δύο αυτά συστήματα και η διεθνής κοινή γνώμη ήταν εξίσου ριζοσπαστικοποιημένη. Ο φόβος απέναντι στην κομμουνιστική επανάσταση, που ήδη θριάμβευε στη Ρωσία, ήταν καθοριστικός για τις συντηρητικές και κεντρώες αντιλήψεις, ενώ ο φόβος για την άνοδο του φασισμού κατέτρυχε την αριστερά. Κανείς δεν μπορούσε να προβλέψει το μέγεθος της καταστροφής που θα σάρωνε την Ευρώπη από το 1939 έως το 1945, αποδείχθηκε όμως ότι οι φόβοι, και στις δύο περιπτώσεις, ήταν δικαιολογημένοι, αν και πολλές φορές χειραγωγούνταν από κομματικές σκοπιμότητες.

Οι αντιδράσεις κατά της Δημοκρατίας είχαν, κυρίως, αφορμή τον φόβο ότι αυτό το καθεστώς, καθώς αποδείχθηκε αδύναμο, δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την επέλαση της άκρας αριστεράς (τους κομμουνιστές, τους αναρχικούς και, μέσα στο PSOE, τους οπαδούς του Λάργο Καμπαγιέρο). Οι ριζοσπα-

στικές μεταρρυθμίσεις που επιχείρησαν οι κυβερνήσεις της αριστεράς επέτειναν αυτούς τους φόβους, ενώ ο θρίαμβος του Λαϊκού Μετώπου το 1936 έδωσε τροφή στις πιο απαισιόδοξες προβλέψεις, που μιλούσαν για σοβιετοποίηση της Ισπανίας. Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία της Φάλαγγας και άλλων ομάδων της άκρας δεξιάς, που μιμούνταν, στην αισθητική και τη ρητορική τους, τον ιταλικό φασισμό και τον γερμανικό ναζισμό, προκάλεσε φόβους για την επιβίωση της Δημοκρατίας, οπότε Δημοκρατικοί και αριστεροί άρχισαν να προετοιμάζονται για την υπεράσπισή της.

Τη δεκαετία του '70 η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική. Ο φασισμός στην Ιταλία και ο ναζισμός στη Γερμανία είχαν ηττηθεί. Η ένταση της περιόδου του «ψυχρού πολέμου» που ακολούθησε τον Β' Παγκόσμιο είχε υποχωρήσει τις τελευταίες δεκαετίες. Οι Ήνωμένες Πολιτείες ήταν διατεθειμένες να υποστηρίξουν την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ισπανία, ενώ οι ευρωπαϊκές δυνάμεις είχαν δείξει προ πολλού και πολύ πιο έντονα την ίδια διάθεση²². Πολλές από τις χώρες που αρνήθηκαν να υποστηρίξουν τον Φράνκο μετά τον Εμφύλιο, αποσύροντας τους πρεσβευτές τους και παίρνοντας άλλα δραστικότερα μέτρα, τελικά αποκατέστησαν διπλωματικές και οικονομικές σχέσεις με τη δικτατορική Ισπανία (με εξαίρεση το Μεξικό, που ήταν κατεξοχήν χώρα υποδοχής των δημοκρατικών πολιτικών εξορίστων, καθώς και τις περισσότερες κομμουνιστικές χώρες). Μετά τον θάνατο του Φράνκο, όμως, πολλοί θεώρησαν ότι είχε φθάσει η στιγμή η Ελλάδα, η Πορτογαλία και η Ισπανία να επανενταχθούν στους κόλπους της δημοκρατικής Ευρώπης. Οι δημοκρατίες είχαν ισχυροποιηθεί μετά την τραυματική εμπειρία του παγκοσμίου πολέμου, ενώ δεν υπήρχε πλέον ο φόβος μιας υποτιθέμενης κομμουνιστικής εισβολής.

Από την άλλη, μερικά ευρωπαϊκά κομμουνιστικά κόμματα, ιδιαίτερα το ιταλικό και το ισπανικό, εδώ και μερικά χρόνια αποστασιοποιούνταν σταδιακά από τη σοβιετική ορθοδοξία και ασπάζονταν τον «ευρωκομμουνισμό», που σήμαινε πλήρη αποδοχή της δημοκρατίας και του καπιταλιστικού συστήματος. Ο κομμουνισμός, τουλάχιστον στην Ευρώπη, είχε πάψει να είναι το «μαύρο πρόβατο» των δημοκρατιών. Η σοσιαλδημοκρατική πολιτική που διακήρυξαν πολλοί ευρωκομμουνιστές εφαρμοζόταν εδώ και χρόνια στην ευρωπαϊκή ήπειρο και πολλές από τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις των εργαζομένων είχαν ικανοποιηθεί κατά τη διάρκεια αυτής της πε-

²² Ας θυμηθούμε την κρίση του Μονάχου, στην οποία αναφερθήκαμε νωρίτερα, και την άρνηση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας να αποδεχθεί την αίτηση ένταξης της Ισπανίας μέχρις ότου η χώρα ανταποκριθεί στις απαιτούμενες δημοκρατικές προϋποθέσεις.

ριόδου. Η ισπανική ακροδεξιά εξακολουθούσε να υποστηρίζει ότι, με την αποκατάσταση της δημοκρατίας, αυτοί που θα είχαν το πάνω χέρι θα ήταν σοβιετικοί πράκτορες, που στο τέλος θα μετέτρεπαν την Ισπανία σε δορυφόρο της ΕΣΣΔ, ωστόσο η πλειονότητα του πληθυσμού δεν συμμεριζόταν τέτοιες υπερβολές. Καθώς οι ευρωκομμουνιστές και οι σοσιαλιστές αντιπροσώπευαν την αριστερά του πολιτικού φάσματος, ήταν οι πρώτοι που ήθελαν να αποφύγουν προβλήματα που διάφορες ακρότητες μπορούσαν να προκαλέσουν στις ίδιες τους τις γραμμές.

Όπως είδαμε, τόσο το διεθνές όσο και το εθνικό πλαίσιο ήταν πολύ πιο ευνοϊκά για την αποκατάσταση και την εδραίωση της δημοκρατίας, αλλά οι συνθήκες αυτές δεν επαρκούσαν από μόνες τους για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο. Παρ' όλα αυτά, η μνήμη δεν έπαψε να παίζει τον διδακτικό της ρόλο, αφού οι ομοιότητες με τη μετάβαση στη Β' Δημοκρατία ήταν λίγο-πολύ πραγματικές. Επειδή τόσο κρίσμες περίοδοι, όπως η Β' Δημοκρατία και ο Εμφύλιος Πόλεμος, έρχονταν με ευκολία στη μνήμη, η στρατηγική των πολιτικών ελίτ, αλλά και η συμπεριφορά της κοινωνίας γενικότερα, επηρεάζονταν από την ανάμνηση του παρελθόντος, το πιο σημαντικό μάθημα του οποίου ήταν πως όποιος δεν επαναλαμβάνει τα ίδια λάθη αποφεύγει τους κινδύνους, κάτι που στη συγκεκριμένη περίπτωση μεταφραζόταν σε έναν διαφορετικό θεσμικό σχεδιασμό, από τον οποίο θα αποκλείονταν εκείνοι οι παράγοντες που εθεωρείτο ότι είχαν συμβάλει περισσότερο στη ριζοσπαστικοποίηση της πολιτικής και κοινωνικής ζωής εκείνη την περίοδο. Αυτό εξηγεί το γιατί, ενώ οι συνθήκες που εκτέθηκαν παραπάνω ήταν τόσο ευνοϊκές για την εδραίωση της δημοκρατίας, οι πάντες ενεργούσαν σαν να βρισκόταν προ των πυλών ένας νέος εμφύλιος πόλεμος.

Η ιστορία ως *magistra vitae*

Ορισμένα από τα ερωτήματα που προκύπτουν σχεδόν αβίαστα όταν μελετά κανείς αυτήν την τόσο έντονη περίοδο είναι: γιατί η μετάβαση από μια αυταρχική σε μια δημοκρατική κοινωνία δεν οδήγησε για δεύτερη φορά σε εμφύλιο πόλεμο; Γιατί η εξέλιξη και το αποτέλεσμα των δύο αυτών διαδικασιών διέφεραν τόσο πολύ; Πολλοί πιστεύουν, γνωρίζοντας βεβαίως εκ των υστέρων την επιτυχία της δεύτερης μετάβασης στη δημοκρατία, ότι ήταν εξαιρετικά απίθανο να καταλήξει σε έναν εμφύλιο πόλεμο. Κι αυτό για δύο λόγους.

Από τη μια πλευρά, όπως αναφέραμε, τη δεκαετία του '70 επικρατούσαν συνθήκες τέτοιες που θα μπορούσαμε να τις χαρακτηρίσουμε «αντικειμενικά πλεονεκτήματα», αν τις συγκρίνουμε με τις συνθήκες την εποχή της Β' Δημο-